

ԱՍՏՂԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՎԱՅՈՑ ԶՈՐԻ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉՆԵՐԸ

(14-15-րդ դդ.)

Միջնադարյան հայ մշակույթի, ինչպես և հայ գրչության ամենաբեղուն օջախներից մեկը եղել է Սյունիքը:

Սյունյաց 12 գավառներից ամենամեծը Վայոց ձորն էր: 13-14-րդ դարերում Վայոց ձորի ուսումնագիտական նշանավոր կենտրոնը, ինչպես գիտենք, Գլաձորի համալսարանն էր (1282-1338 թթ.), որտեղ ուսուցվող կարևոր ճյուղերից մեկը գրչության, մանրանկարչության արվեստն էր:

Մեր նպատակից դուրս է Գլաձորի համալսարանի մանրանկարիչներին անդրադառնալը: Այստեղ վաղուց ճանաչված անուններ են Մոմիկը, Թորոս Տարոնացին, Ավագը, Մատթեոսը և ուրիշներ:

Վայոց ձորում վանքապատկան դպրոցներ էին հիմնադրվել նաև Հերմոնում, Եղեգիսում, Բոլորբերդ անապատում, Ամաղուի և Վերին Նորավանքերում, Ծատին անապատում և այլուր: Հիշյալ վանքերի գրչատներից կուգենայինք անդրադառնալ միայն Հերմոնում և Եղեգիսում ընդօրինակված ձեռագրերի մանրանկարչությանը և ներկայացնել հատկապես այն նկարիչների գործերը, որոնք մինչև այժմ չեն արժանացել ուշադրության:

Հայտնի է, որ Հերմոնի դպրոցը հանդիսացել է Գլաձորի համալսարանի անմիջական շարունակողներից մեկը: Հերմոնի ուսումնակրթական գործունեության մասին մեզ հասած առաջին գրավոր տեղեկությունը վերաբերում է 14-րդ դարի սկզբներին: Գլաձորի համալսարանի ռաբունի Տիրատուր Կիլիկեցին 1338 թվականին, Եսայի Նչեցու մահվանից հետո, մի խումբ սաների հետ տեղափոխվեց Հերմոնի վանք, որը գտնվում էր Սյունյաց Բուրթել իշխանի և նրա որդիներ Պեշգենի ու Իվանեի հովանավորության ներքո:

Տիրատուրը եղել էր կիլիկյան մի շարք գրչատներում, ապա՝ Գլաձորում և այնուհետև Հերմոնում, որտեղ նրա անունը հիշվում է

որպես «Մեծ և երիցս երանեալ հոգետոր, առ որ կամք դեգերեալ ի վարժ կրթութեան»¹:

Տիրատուրի ընդօրինակությամբ հայտնի է մեկ Ավետարան՝ գրված 1309 թ., Գլաձորում, որի նկարազարդումը վերագրվում է իրեն²:

Անշուշտ Տիրատուրը՝ մեծ դեր է կատարել Հերմոնի մանրանկարչական արվեստի ձևավորման գործում:

Հերմոնի դպրատան մասին մեզ հասած մատենագիտական տվյալներով, 14-15-րդ դարերում ստեղծված ձեռագրերից պահպանվել են 32-ը, որոնցից 4-ը 14-րդ դարից են, իսկ 28-ը՝ 15-րդ: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում կան 18 ձեռագիր, իսկ մնացածը՝ դրսի հավաքածուներում: Այս ձեռագրերից մեկում հիշատակվում է գրիչ և ծաղկող Գրիգորի անունը: Նա նույնպես եկել էր Գլաձորից, եղել էր Տիրատուր Կիլիկեցու աշակերտներից և ընդօրինակել մի քանի մատյաններ, որոնցից մեկի գրիչ Սիոնը գրում է. «Արդ, եղև սկիզբն և կատարումն սորին ի նահանգիս Սիւնեաց, ի գաւառս որ կոչի Զոր Վայոց, ի մենաստան Հերմոնի վանս անուանեալ, ընդ հովանեաւ սրբոյն Գրիգորի, ի թուականութեանն Հայկազեանս տոհմի եաւթն հարիւր իննսուն և եաւթներորդի (1348), ձեռամբ Սիոնի, ի դառն և անբարի ժամանակի...»³: Ավետարանի Հովհաննէս ավետարանչի նկարի ներքևում նկարիչը գրում է. «Զծաղկող Սուրբ Աւետարանիս զփցուն Գրիգորս յիշեայ, ով Սուրբ Հայր...»: Իսկ չափածո հիշատակարանում Գրիգորը գրում է.

«Նուաստ Գրիգորս որ գրեցի,
Զծաղիկս ու գիրքս կազմեցի,

.....

Եւ վատատէս յաչիցս էի,
Բայց հարկ արին ու ամաչեցի»⁴:

Հայ միջնադարյան մանրանկարչությունն ուսումնասիրելիս մասնագետների ուշադրությանն են արժանացել նաև արվեստի այնպիսի

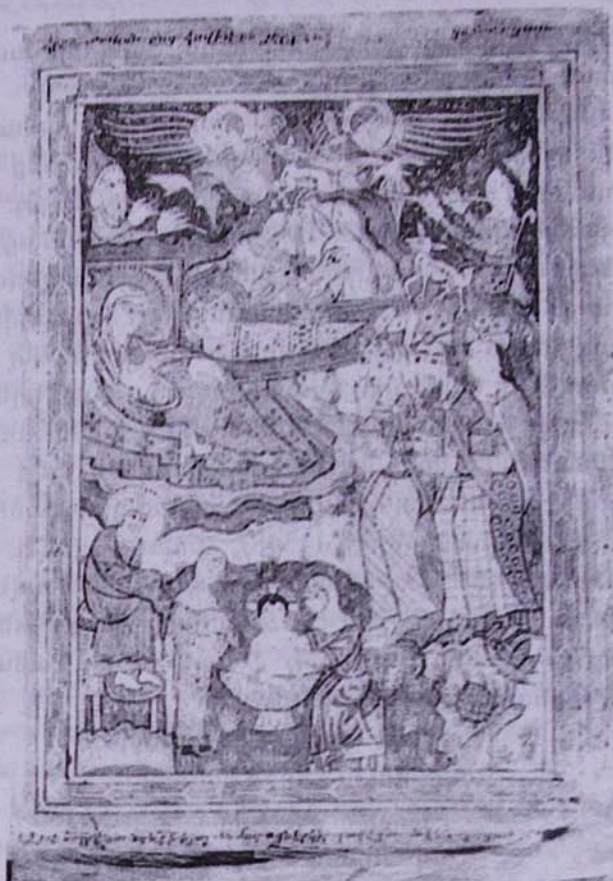
¹ Խաչիկյան Լ., Ժ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 303: Տե՛ս նաև՝ Ալիշան, Սիսական, Վեներիկ, 1893, էջ 125:

² Ավետիսյան Ա., Հայկական մանրանկարչության Գլաձորի դպրոցը, Երևան, 1971, էջ 83:

³ Տեր-Ավետիսյան, Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ եկեղեցու, Վիեննա, 1970, ձեռ. 48:

⁴ Նույն տեղում, էջ 224բ:

արժեքներ, որոնց ոչ միայն ծաղկողների անուններն են անհայտ եղել, այլև՝ գրչության վայրն ու որոշակի ժամանակը: Այդպիսի ձեռագրերից մեկը Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 6305 Ավետարանն է: Անվանի արվեստարան Լ. Ա. Դուրնովոն, բարձր գնա-

Ձեռ. 6305, թ. 2ա. Ավետարան. Հերմոնի վանք.
Ակարիչ՝ Գրիգոր

հատելով ձեռագրի արվեստը և ելնելով նրա ոճական ընդհանրությունից, որ նկատել էր Գրիգոր Տաթևացու նկարազարդած Ավետարանում, հիշյալ ձեռագիրը վերագրեց Տաթևի դպրոցին, իսկ նկարները՝ Գրիգոր գրչին⁵: Արվեստարան Ա. Միրզոյանը ձեռագրի նկար-

⁵ Դուրնովո Լ. Ա., Հայկական մամրանկարչություն, ալբոմ, Երևան, 1967, էջ 202-203, նկ. 62, 63:

ները վերագրեց Ամանուն Սյունեցուն⁶։ Մինչդեռ գրիչն իր մասին հիշատակում է. «Եւ զգծող սրբոյ Աւետարանիս զԳրիգոր պիտակ քիլ»⁷։

Ձեռ. 9552, թ. 6բ. Ավետարան, Հերմոնի վանք,
գրիչ՝ Հովհաննես

Ո՞վ էր այս Գրիգորը։ Հայտնի է դառնում, որ Գրիգորը եղել է Գլաձորի համալսարանի սաներից։ 1335 թ. Գլաձորում մա ընդօրինակել է մի ժողովածու, որի օրինակը շնորհել էր Եսայի Նչեցին։ Այնուհետև գալով Հերմոնի վանք և աշակերտելով Տիրատուրին,

⁶ Միրզոյան Ա., Գրիգոր Տաթևացի և Ամանուն Սյունեցի, արքամ, Երևան, 1987։

⁷ Ձեռ. 6305, թ. 126բ։

1338 թ. ընդօրինակել է Դիոնիսիոս Արիսպագացու մատյանը, որտեղ հիշատակում է. «...զծագրեցաւ ի նախանգիս վայոց ձոր, ի վանս Հերմոնի...»⁸:

«Գծող», «զծագրող» բառերը նշանակում են նկարող⁹, և ծաղկող-ները իրենց թողած մակագրություններում երբեմն իրենց մասին հիշատակում են այդ կոչումներով: Ուրեմն դժվար չէ հետևցնել, որ 6305 ձեռագրի ծաղկող Գրիգորը Տիրատուր րաբունապետի սանն էր, շնորհալի գրիչ և նկարիչ ու հավանաբար վերը հիշված 1348 թ. Ավետարանի միևնույն ծաղկողը, որն արդեն գանգատվում էր տեսողությունից: Սակայն այդպես էլ անհայտ էր մնում Ավետարանի ընդօրինակման ժամանակը:

Մատենադարանում մեզ հայտնի դարձավ մի թղթյա Ավետարան, որն ընդօրինակվել էր Հերմոնի վանքում, 1423 թ., գրիչն է՝ Հովհաննեսը¹⁰: Դա րաբունապետ Հովհաննես Կոլոտիկի ժամանակ էր: Առաջին իսկ հայացքից դժվար չէր նկատել, որ այս Ավետարանի տեքստական նկարները սերտորեն առնչվում էին 6305 ձեռագրի նկարների հետ: Դրանց հորինվածքային և ոճական աղերսները համոզում են, որ ստեղծվել են միևնույն գրչատանը՝ Հերմոնի վանքում:

Հովհաննես գրիչը 1415 թ. գրչագրած ժողովածուում գրում է. «Գրեցաւ տխեղծ մատամբ Յովհաննէս պիտակ ետի, ի թուականիս ՊԿԴ (1415), ի վանքս Հերմոնի, առ դրան Սուրբ Լուսատրիչիս և Սուրբ դամբարանաց սուրբ վարդապետաց Տիրատուր, Գրիգորի և այլոց»¹¹: Հերմոնում պահպանված Գրիգորի տապանաքարի վրա մակագրված է. «Այս է հանգիստ Գրիգորի քահանայի, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս, տարածամ հասակի թվ. 271 (1348)»¹²: Քանի որ Գրիգորի նկարագրողած 6305 Ավետարանի՝ Հին Կտակարանին վերաբերող նկարներն անավարտ են մնացել, նշանակում է, ձեռագիրը հավանաբար գրվել է այդ ժամանակաշրջանում՝ մահվանից քիչ առաջ: Հետագա տարիներին 6305 Ավետարանը պահվել է Հերմոնի վարժատան գրքերի արկղների մեջ և գաղափար օրինակ դարձել 9552 ձեռագրի համար: Գրիչ Հովհաննես Մեծփեցին 1394

⁸ Խաչիկյան Լ., ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 303:

⁹ Աղայան Է., Արդի հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1976:

¹⁰ ՄՄ., ձեռ. 9552:

¹¹ ՄՄ., ձեռ. 1128, էջ 192բ.:

¹² Ղարիբյան Ի., Գլաձոր, Երևան, 1983, էջ 54, 59:

թվականին Հերմոնում ընդօրինակած ձեռագրում հիշատակում է, որ այդ ժամանակ Հերմոնի դպրոցը տնօրինում էր Ծերուն րաբունապետը, և որ ձեռագրի ընդօրինակման համար գաղափար օրինակը վերցրել է վանքի հին վարժարանի գրքերի արկղերի միջից. «...Գտեալ եղև ի զարկեղս գրոց ի հին վարժարանի ի Հերմոնի վանս կոչեցեալ առ ոտս Ծերուն րաբունայ...»¹³: Սակայն, ծանոթանալով 6305 և 9552 ձեռագրերի ընդօրինակման արվեստին, որտեղ ակնհայտ են հորինվածքների մմանությունները, այնուամենայնիվ դրանք լուսանկարչական պատճենահանումներ չեն և նկատվում է նկարիչներից յուրաքանչյուրի ստեղծագործական հնարանքների միջամտությունը: Համեմատության համար ծանոթանանք այս երկու ձեռագրերում եղած մի քանի տերունական պատկերագրությունների հետ:

Հերմոնի այս երկու ձեռագրերում էլ «Ավետումը» ներկայացված է այն տարբերակով, որտեղ Գաբրիել հրեշտակը Մարիամին հանդիպում է աղբյուրի մոտ: Սյունիքի մանրանկարչությանը բնորոշ է հենց այս տարբերակը: «Քրիստոսի ծնունդը» պատկերագրությունը նույնպես երկու ձեռագրերում էլ համարյա միևնույն հորինվածքն ունի, որտեղ Քրիստոսի լոգանքի պատկերումը, որը հայտնի է օտար աղբյուրներից (սիրիական, բյուզանդական), Հերմոնի նկարիչ Գրիգորի համար հավանաբար գաղափար օրինակ է հանդիսացել «Թարգմանչաց» Ավետարանը, որը սեփականությունն էր Հերմոնի վանքի հովանավոր Սյունյաց Գրիգոր իշխանի¹⁴: 6305 ձեռագրում Աստվածամոր ձեռքում պատկերված պտուղն ունի տարբեր մեկնաբանում. ա. որպես նուռ, որը խորհրդանշում է Եսայի մարգարեի գուշակումը՝ կույս Մարիամից որդի ծնվելու հանգամանքը: բ. Ենթադրվում է, որ Մարիամի ձեռքին խնձոր է՝ այս անգամ կապված ժողովրդական ավանդության հետ, որը դարձյալ խորհրդանշում է Մարիամի կուսությունը:

«Մուտք Երուսաղեմ» հորինվածքը նույնպես հիմնականում կրկնվում է, իսկ որոշ մանրամասներ, հատկապես Երուսաղեմի պատկերը, ներկայացված է փոքր-ինչ խորքի ճարտարապետական կառույցի տարբերակով:

¹³ Խաչիկյան Լ., Ժ. դարի հիշատակարաններ, էջ 608:

¹⁴ ՄՄ., ձեռ. 2743:

«Ղազարոսի հարություն» ավանդական պատկերագրությունում սովորաբար Քրիստոսի ետևում կանգնած են նրա աշակերտները, իսկ Ղազարոսի քույրերը՝ Քրիստոսի ոտքերի մոտ: 6305-ում Ղազարոսի քույրերը կանգնած են դիմացը՝ ժողովրդի հետ: 9552 ձեռագրում, հավանաբար տեղի սղության պատճառով, Քրիստոսի աշակերտները կանգնած են դիմացը, Ղազարոսի քույրերի հետ, իսկ ժողովուրդը բացակայում է:

Քրիստոսի հարությունը.— Սյունիքի մանրանկարչությանը հարազատ է նաև Քրիստոսի հարությունն ավետող, փողհարող հրեշտակների առկայությունը, որի օրինակը հանդիպում է Մոմիկի 1302 թ. Նորավանքում ընդօրինակած Ավետարանում: Նման ընդօրինակություն պատկերված է նաև Հերմոնի այս երկու Ավետարաններում՝ որոշ տարբերակով: 9552 ձեռագրի Հարության պատկերում բացակայում են գերեզմանը հսկող զինվորները և գերեզման այցելող լուղաբեր կանայք:

Սակայն հորինվածքի վերին մասում պատկերված է Քրիստոսի և Մարիամ Մագդաղենացու հանդիպման պահը: Հովհաննես ավետարանչի մոտ ասվում է, որ Մարիամը տեսավ հարություն առած Քրիստոսին, որն ասաց. «Մի դիպչիր ինձ, որովհետև չեմ վեր ելեալ առ հայրն իմ» (Հովհ. Ի 1-17): Նկարիչը Քրիստոսին պատկերել է պարտեզում, բոլորովին պատանի, սպիտակ զգեստով, որը խորհրդանշում է նրա համբարձումը, իսկ նրանց միջև ընկած տարածության վրա պատկերված նույն ծառը խորհրդանշում է առաքյալներին և համապատասխան է Մարիամին հղված նրա խոսքին. «Բայց դու գնա իմ եղբայրների մոտ և նրանց ասա. ես վեր եմ ելնում իմ Հոր մոտ և ձեր Աստուծո մոտ»:

Ուշագրավ են 9552 ձեռագրի անվանաթերթերի ձևավորումները, որոնք տարբերվում են 6305 Ավետարանի հարուստ բուսական զարդամոտիվներից: Այստեղ հիմնականում զարդը միահյուսված է խորհրդանշական պատկերով: Օրինակ, Մատթեոսի Ավետարանի անվանաթերթի կիսախորանի կենտրոնում Աստվածամայրն է մանկան հետ: Մարկոս ավետարանչի «Ա» առյուծագիր սկզբնատառից բացի, անվանաթերթում պատկերված են Քրիստոսի զորեղությունը խորհրդանշող առյուծները: Դուկասի մոտ՝ խաչի աջ և ձախ կողմերում եզներ են, որոնք խորհրդանշում են Քրիստոսի պատարագը: Հովհաննեսի մոտ՝ Քրիստոսի պատկերը պահել են զույգ արծիվներ՝

որպես Քրիստոսի անմահության խորհուրդ, որն, ըստ Ավգուստինոսի մեկնության, «արծվի մման սավառնում է մարդկային անգորությունը հավաստող ամպերի վրա»:

Ավետարաններում երբեմն լինում են նկարներ, որոնց բովանդակությունը վերցված է Հին Կտակարանից՝ նպատակ ունենալով պահպանել Հին և Նոր Կտակարանների կապը նաև պատկերների միջոցով: Այդ կապի ստեղծման համար նկարիչները նախընտրել են պատկերագրական դրվագներ «Ծննդոց Գրքի» արարչագործությունից՝ Ադամի և Եվայի մեղսագործությունն ու դրախտից արտաքսումը, իսկ Վասպուրականի Ավետարաններում՝ դրա հետ մեկտեղ լայն տարածում է գտել Աբրահամի զոհաբերման պատկերը՝ կապված Քրիստոսի խաչելության հետ, մարդկությանը մեղքերից փրկելու համար:

Գրիգոր Ծաղկողի 6305 Ավետարանի՝ Հին Կտակարանին վերաբերող նկարներն անավարտ են և չեն ընդօրինակվել 9552 ձեռագրում: Նկարիչն այդտեղ չորս ամբողջական էջեր նվիրել է Ադամին ու Եվային: ա. Աստված Ադամի կողից ստեղծեց Եվային – Սա արարչագործությանը վերաբերող ընդունված պատկերագրություն է: բ. Ադամն ու Եվան դրախտում – նկարիչը Ադամին ու Եվային պատկերել է պալատական համազգեստով ու թագով, իսկ նրանց մեջտեղում կենաց ծառն է: Բացառիկ մի նկար, որն աստվածաշնչական կանոնիկ պատկերաշարում մեզ հայտնի չէ: Ինչպես երևում է, նկարիչն ընտրել է Աստվածաշնչի այն ավանդումը, երբ Աստված հաստատեց նրանց ամուսնությունը, և Ադամն Աստծու կողմից հրաման ստացավ իշխելու երկրի վրա ստեղծված բոլոր արարածներին, քանի որ նա ստեղծվել էր որպես բնական իմացական և հոգևոր դիրքերով օժտված, և Տերը նրան փորձելու համար դրել էր Եդեմա դրախտում իբրև թագավոր¹⁵: Առանձին էջով ներկայացված է մեղսագործության պատկերը, այս անգամ միևնույն ծառի մոտ, Ադամն ու Եվան մերկացած: Ուշագրավ է նաև դրախտից արտաքսման ինքնատիպ պատկերը:

Հերմոնի այս երկու ձեռագրերում էլ կիրառվել են գրքի գեղարվեստական հարդարման միևնույն եղանակները. նկարները տեղավոր-

¹⁵ Ա. Միրզոյանի ձշված աղբյուրում, այս նկարը ներկայացված է իբրև Բյուզանդական Կոստանդին կայսրն իր մայր Հեղինեի հետ:

ված են բնագրի տարբեր էջերում: Բացի այդ, երկու ձեռագրերում էլ խախտված են նկարների հերթական կարգը: 9552 Ավետարանի հետագա թիշատակարանից (1652 թ.) տեղեկանում ենք, որ այն եղել է գերության մեջ. «...մամաւանդ և ես՝ Յովհաննէսըս ԳՌ ղկ. (3000 դեկա) տվի, զԱւետարանս թափեցի գերութենէ»¹⁶: Հավանաբար դա է եղել պատճառը, որ գերությունից ազատված, քայքայված ձեռագիրը հետագայում վերակազմվելիս խախտվել է նկարների դասավորությունը: Հնարավոր է, որ 6305 ձեռագրի նկարները նույնպես տեղաշարժվել են միևնույն պատճառով:

Սակայն բանն այն է, որ, ինչպես տեսանք, մանրանկարների համեմատությունը որքան էլ մոտեցնում է նրանց պատկերագրական, ոճական, կերպարների կառուցողական մոմանությունը, այնուամենայնիվ դրանց հորինվածքները երբեք նույնությամբ չեն կրկնվում, այլ՝ կարծես մեկը մյուսին լրացնող միջոցներ են, նկարչի ստեղծագործական ներշնչանքի արտահայտման հնարանների միջամտություններ: Միևնույն հորինվածքի որոշ մանրամասնի տարբերակումը, կարծում ենք, օրինաչափ երևույթ է յուրաքանչյուր ստեղծագործ նկարչի համար: Նմանությունը պետք է փնտրել ոճական առանձնահատկության մեջ, և այս է, որ ակնհայտ է այս երկու ձեռագրերում:

Ինչ վերաբերում է Լ. Ա. Դուրնովոյի կողմից նկատված 6305 ձեռագրի նկարների ոճական ընդհանրությանը Գրիգոր Տաթևացու նկարազարդած 7482 Ավետարանի նկարների հետ, թվում է, որ այդ երկու ձեռագրերում նկատվում են հորինվածքային, ոճական ու գունային լուծման ակնհայտ տարբերություններ: Բայց քանի որ Հերմոնում նկարազարդված 9552 Ավետարանը հայտնի չի եղել և ընդհանրապես գրչության այդ կենտրոնից գեղարվեստական հարուստ ձևավորում ունեցող մատյան ուշադրության չի արժանացել, այդ իսկ պատճառով Լ. Ա. Դուրնովոն, 6305 ձեռագրի նկարազարդման մոտավոր աղերսները տեսնելով Գրիգոր Տաթևացու մոտ, ձեռագիրը վերագրել է Տաթևի դպրոցին:

14-րդ դարի երկրորդ կեսին Հերմոնի վանքի աչքի ընկնող ծաղկողներից էր Նսայի Նաղաշը: Նա իր կրթությունն ստացել էր

¹⁶ Հակոբյան Վ., Հայերեն ձեռագրերի ժէդ. թիշատակարաններ, Երևան, 1984, հ. Գ. էջ 508:

տեղում՝ աշակերտելով Սարգիս րաբունապետին: Նրա անունն առաջին անգամ հիշատակել է Գարեգին Հովսեփյանցը¹⁷: 1456 թ. նկարչին տեսնում ենք Վերին Նորավանքում, որտեղ նկարազարդել է Մատթեոս գրչի ընդօրինակած «Տոնականը»: Գրիչը Եսայուն անվանում է «Բանիբուն փիլիսոփա և անհաս նկարող, որ երփն-երփն գունով ծաղկափթիթ զարդարեաց ըզհրաշափառ մեծաշուք Սուրբ Տոնականս»¹⁸: Եսային 1473 թվականին նորից Հերմոնում էր: Նրա նկարազարդումներում զգալի նմանություն է նկատվում Գլաձորի մանրանկարչության հետ: Առանձին հմայք ունեն կիսախորաններն իրենց վարդյակներով ու բուսական զարդերով: Ավետարանիչների պատկերելիս նկարիչը ցուցաբերել է ինքնատիպ մոտեցում: Առանձնապես աչքի են ընկնում նկարների գունային հագեցվածությունն ու նրանց տոնային լուծումը:

Հերմոնում ընդօրինակված գրչագրերի մեծ մասը, որոնք ունեն սակավ նկարազարդում (ծողովածուներ, մեկնություններ), դրանք պետք է որ լինեն գրիչների աշխատանքները:

Հերմոնի վանքի գրչատանն ստեղծված ձեռագրերի միմյև օրս անհայտ նկարիչների և նրանց գործերի հայտնաբերումն ու ուսումնասիրումը մեզ բերում է այն համոզման, որ այդ դպրոցը հանդիսացել է հայ մանրանկարչության արժեքավոր օջախներից մեկը: Այստեղ շարունակվելով գլաձորյան արվեստի որոշ ավանդները, միաժամանակ ստեղծվել են ինքնատիպ գործեր: Ուստի Հերմոնի մանրանկարիչները մեծ ներդրում ունեն Սյունիքի մանրանկարչական արվեստի զարգացման գործում:

Մի երկու խոսք Եղեգիսի շնորհալի նկարիչների մասին:

Եղեգիսում նկարազարդված և մեզ հասած ամենավաղ ձեռագիրը Թանատեցի գրիչ և ծաղկող Հովհաննեսի 1297 թ. Ավետարանն է¹⁹: Այստեղ մանրանկարչությունը ծաղկում է ապրել հատկապես 14-րդ դարի առաջին կեսին:

Հայտնի է Եղեգիսի անվանի նկարիչ Սարգսի անունը, որն այստեղ էր եկել Գլաձորից: Մատենադարանում է Սարգսի ընդօրինա-

¹⁷ Հովսեփյանց Գ., Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք, Ամթիլիաս, 1970, էջ 277-ի ծանոթագրություն:

¹⁸ ՄՄ., ձեռ. 993, թ. 768բ:

¹⁹ Գևորգյան Ա., Հայ մանրանկարիչներ, Մատենադատություն 9-19-րդ դդ., Կահիրե, 1998, նկարիչ 300, Ձեռ. 7482:

կաձ 1306 թվականի Ավետարանը, որտեղ նկարիչը ցուցաբերել է հասուն վարպետություն (Ձև. 10525): Մանրանկարների ուսումնասիրությունը կատարել է Սիրարսի Տեր-Ներսեսյանը, երբ ձեռագիրը Ամերիկայում էր²⁰: Մատենադարան է բերվել 1972 թ., Մատենադարանի փոխտնօրեն երջանկահիշատակ Բ. Չուգասյանի ջանքերով²¹: Դժբախտաբար ձեռագիրը մեզ է հասել խիստ անկանոն վիճակում. վեց տերունական նկարներից ամբողջական են մնացել միայն երեքը՝ «Հարություն Քրիստոսի», «Հարություն Ղազարոսի» և «Ժոժիքի ավերումը»: Մնացած նկարներից պահպանված մասունքները փակցված են իրար վրա: Ամբողջական են մնալ երեք խորանները: Այս մատյանը Մատենադարանում հարստացել է ժամանակին նրանից անջատված նոր մասունքներով, որոնք լրացուցիչ արժեքավոր տվյալներ են հաղորդում ծաղկողի արվեստի մասին: Ձեռագրում չափազանց կարևոր են մնալ նկարների խորհրդարանական գունաբաժանումները: Ելնելով ձեռագրի արվեստի կատարելությունից, պետք է ենթադրել, որ դա նկարչի առաջին և միակ աշխատանքը չէր կարող լինել: Եվ իսկապես, պարզվում է, որ Լոս Անջելեսի համալսարանում պահվող ձեռագրերից մեկը Գլաձորում ընդօրինակված 14-րդ դարի Ավետարան է, որն ուսումնասիրության էր արժանացել Կալիֆոռնիայի հալագիտական ամբիոնի վարիչ Ավետիս Սանջյանի և Նյու Յորքի գեղարվեստի ինստիտուտի ճանաչված արվեստագետ դոկտ. Թովմաս Սեթիուսի կողմից²²: Հայտնի է դարձել, որ ձեռագիրը նկարազարդել են մի խումբ նկարիչներ, որոնց թվում էր մեկ Թորոս Տարոնացին, իսկ գլխավոր նկարիչը, ինչպես նկատել է Ս. Տեր-Ներսեսյանը, եղել է հիշյալ Սարգիսը²³:

Եղեգիսի շնորհալի նկարիչներից մեկն էլ Բարդուղիմեյն է, որի անունը հայտնաբերվեց իր ընդօրինակած ձեռագրերի խորանազարդերում: Նա համարվել է «Ոսկեգիր գրչապետ»: Կրթությունն ստացել է Խաչատուր Կեչառեցու մոտ:

²⁰ Der-Nersessian S., *Evangelie du Matenadaran N10525 de lan 1306 contribution a l'Etude de la miniature en Siwnik an XIV siecle*, *Revue, des etudes Armeniennes*, Paris, 1982, 327;

²¹ Չուգասյան Բ., Հայերեն ձեռագրեր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Բանբեր Մատենադարանի, հ. 12, Երևան, 1977, էջ 223:

²² Sanjian A., Mathews T., *The Gladzor Gospel Book of the Karlu Fourtekuth at UCZA*, Հայ արվեստի նվիրված երկրորդ միջազգային սիմպոզիում, հ. 4, 1981, էջ 24, 33:

²³ Der-Nersessian S., նշված աշխատությունը, էջ 343:

Բարդողիմեի 1314-1315 թթ. ընդօրինակած Ավետարանի հովանավորներն են եղել Սյունյաց իշխաններ Բուրթել և Բուղդա եղբայրները²⁴։ Ավետարանի գեղարվեստական հարդարանքն սկսվում է խորաններով։ Ոճական առումով սրանք ավելի հարազատ են քանդակագործական արվեստին՝ գույս գունաշարը, որտեղ գերիշխում է որդան կարմիրը՝ համադրված կապույտի հետ։ Ավելի տպավորիչ են խորանների թե՛ քառանկյունների և թե՛ դրանց լուսանցազարդերի կենդանակերպերը՝ հյուսված բուսական զարդերի հետ, որոնք պատկերավոր խորհրդանշաններ են։ Լուսանցքներից մեկում պատկերված է պտղաբերության հովանավոր վիշապապոչ-թռչնագլուխ կենդանի, որի ոճավորված թևի վրա վեր է խոյացել բուսական զարդը։

Համաբարբառի խորաններից հետո տեղադրված է հյուսածո խաչ, որի հիմքում ընկած է հյուսվածքազարդ վարդյակ. խաչի անկյուններում գրված է. ՏՐ ԱԾ ՅՍ ՔԱ։ Խաչի երկու կողմերում կիսալուսնաձև բուսական զարդի վրա կանգնած թռչունները խորհրդանշում են եկեղեցու անմահության գաղափարը։ Հիմքի վարդյակի երկու կողմերում Բարդողիմեի գրած երկաթագիր չափածո տողերն են, որոնք վերաբերում են Քրիստոսի խաչելությանն ու Հարությանը։ Խաչի՝ նման իմաստավորված ձևավորումը տարածում էր գտել Սյունիքի 11-14-րդ դարերի խաչքարային արվեստում (Ցախացքար, Հերհեր, Աղավնաձոր, Նորավանք, Բարագլուխ)՝ որպես Քրիստոսի խաչելության և փրկագործության խորհրդանիշ։ Հարուստ են նաև անվանաթերթերի ձևավորումները։ Ղուկաս ավետարանչի անվանաթերթի քառանկյան ներքևի ժապավենի վրա Բարդողիմեն թողել է իր մակագրությունը՝ «Բարդաղ»։ Զեռագրում պահպանվել են երեք ավետարանիչների պատկերները, որոնք աղերսվում են Մոմիկի ավելի վաղ՝ 1292 թ. Ավետարանի կերպարների հետ, որտեղ պահպանված են մոնումենտալությունը, գեղանկարչական միևնույն եղանակն ու գունային գամմայի լոկալիզմը՝ ընդհուպ մոտենալով որմնանկարչական արվեստին։ Այս ընդհանրությունը թերևս բխում է երկու գրչատների՝ Նորավանքի և Եղեգիսի նկարիչների սերտ համագործակցությունից, որտեղ բացահայտորեն զգացվում է մեծ ուսուցչի՝ Մոմիկի ազդեցությունը։ Բարդաղից պահպանվել է մեկ այլ Ավետարան՝ դարձյալ իրեն բնորոշ հարդարանքով, սակայն ցավոք ձեռագիրը մկնակեր է։ Խորաններից երկուսի վրա պահպանվել են

²⁴ ՄՄ., ձեռ. 9721:

նկարչի անվան հետքերը. «արդաղ հանդերձ ծնողաւք, յիշ///»²⁵, և ավետարանիչների որոշ մասը: Նկարիչ Բարդաղն իր արվեստով կարող է համարվել Սյունիքի մանրանկարչական արվեստի երևելի կարող է համարվել Սյունիքի մանրանկարչական արվեստի երևելի վարպետներից մեկը: Այս դպրոցում են իրենց գործունեությունը ծավալել մի շարք նկարիչներ, որոնց անունները կա՛մ չեն հասել մեզ, կա՛մ էլ, որն ավելի հավանական է, հիշվել են որպես գրիչ, գծագրող և չեն դասվել նկարիչների շարքում:

Մի երկու խոսք էլ Ամաղուի Նորավանքի և Վերին Նորավանքի մանրանկարիչների մասին: Նորավանքի գրչատունը ծաղկում է ապրել դարձյալ 14-րդ դարում, Սյունյաց հոգևոր առաջնորդ Հովհաննես Օրբելու ժամանակ և նրա անմիջական ղեկավարությամբ: Այստեղ ընդօրինակվել են բազմաթիվ ձեռագրեր: Նշանավոր մանրանկարիչ, ճարտարապետ ու քանդակագործ Մոմիկն իր գործունեությունը դրսևորեց հիմնականում Նորավանքում: Նրա մասին հրապարակվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ: Այստեղ ձեռագիր է ընդօրինակել նաև Մոմիկի գործընկեր Պողոս Ակնեցին, որը Կիլիկիայում արդեն ճանաչված նկարիչ էր և 1307 թվականին Հովհաննես Օրբելու պատվերով Նորավանքում գրչագրեց մի Ավետարան, որն այժմ գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում²⁶:

Գարեգին Հովսեփյանը Պողոսին դասել է այն արվեստագետների շարքին, որոնք Կիլիկիայից Գլաձոր էին եկել որպես հասուն վարպետներ. «Սրանք իրենց հետ բերած արուեստն ու տեխնիկան պատուաստում էին Գլաձորի դպրոցին»²⁷: Պողոսի մանրանկարչական արվեստին անդրադարձել է նաև Արամ Ավետիսյանը²⁸: Պողոս Ակնեցու ձեռագրերից Գ. Հովսեփյանցին և Ա. Ավետիսյանին հայտնի են եղել երկուսը՝ ընդօրինակված Գլաձորում: Մինչդեռ հայտնի դարձավ ևս 14 ձեռագիր, որոնցից 7-ը ընդօրինակվել են Կիլիկիայում (1267-1284 թթ.), Ակներում, Սիոնկլայում, Արքակաղնում, Հոհանց անապատում, իսկ 7-ը՝ Սյունիքի տարբեր գրչատներում՝ Գլաձորում, Հերմոնում, Ամաղուի և Արատեսի վանքերում: Մատենադարանի ձեռագրերի շարքում մեզ հայտնի դարձավ Պողոսի 1280 թ. Արքակաղնում գրչագրած Ավետարանը, որի պատվիրատուն է Ակնեցի Դավիթ եպիսկոպոսը²⁹:

²⁵ ՄՄ., ձեռ. 4096:

²⁶ Վենետիկ, Ա. Ղազարի Մատենադարան, ձեռ. 1917:

²⁷ Հովսեփյանց Գ., նշված աշխատությունը, էջ 270:

²⁸ Ավետիսյան Ա., նշված աշխատությունը, էջ 80:

²⁹ ՄՄ., ձեռ. 4446:

Նորավանքում ընդօրինակված շատ ձեռագրեր այժմ պահվում են տարբեր մատենադարաններում՝ Վրաստանում, Նոր Զուղայում, Բրիտանական թանգարանում, մաս մեր Մատենադարանում:

Սյունիքում ունեցել ենք մաս Նորո վանք կամ Վերին Նորավանք: Քանի որ Ամաղուի Նորավանքը և Վերին Նորավանքը սերտորեն կապված են եղել և միևնույն առաջնորդանիստն են ունեցել, բնականաբար միևնույն ծաղկողները հանդիպում են երկու վանքերում էլ: Գրիչ և ծաղկող Պողոս Ակնեցուն տեսնում ենք մախ Գլաձորում՝ Մոմիկի հետ, ապա՝ Ամաղուի Նորավանքում, որը 1310 թ. ձեռագիր է ընդօրինակել Արատեսում³⁰:

Մեծ է նկարիչ Պողոս Ակնեցու արվեստի դերը որպես Կիլիկիայի և Սյունիքի մանրանկարչության կապող օղակ:

Այսպես, շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Սյունիքի գրչատները լայն հնարավորություն են ունեցել շփվելու թե՛ դրսի և թե՛ բուն Հայաստանի գրչատների հետ, և, իրենց գրչատներում ունենալով հարուստ հավաքածու, այստեղ ստեղծվել է գրքի գեղարվեստական ձևավորման ավանդույթները պահպանող բազմաբովանդակ ու բազմաոճ տեսականի, որտեղ նկարիչներից յուրաքանչյուրը ցուցաբերել է իր որոշակի մոտեցումը: Հենց սա էլ հարստացրել է Սյունիքի մանրանկարչությունը՝ արժեքավոր ներդրում կատարելով հայ մանրանկարչական արվեստում:

³⁰ ՄՄ., ձեռ. 4096: